INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	4
3 Infrastructuur	7
4 Nederzettingen	9
5 Bevolking	13
6 Middelen van bestaan	14
7 Sociale en culturele voorzieningen	17
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	20
Bronnen	23
Bijlagen	27

HET OVERSTICHT
Zwolle, december 1988.

1 Ligging, grenzen en omvang

Wijhe is een plattelandsgemeente in het westen van Salland. De hoofdplaats van de gemeente is het dorp Wijhe. Deze vormt het bestuurlijke en administratieve centrum van de gemeente, die verder bestaat uit de buurschappen Hengeveld, Tongeren, Wechterholt, Wijnvoorden, Marle, Wengelo, Herxen, Boerhaar en Elshof. In de laatste drie buurschappen zijn na 1850 kleine kernen ontstaan.

De gemeente Wijhe is in de eerste helft van april 1811 ontstaan uit het voormalige schoutambt Wijhe en besloeg aanvankelijk, met uitzondering van de ten westen van de IJssel gelegen buurschap Marle, hetzelfde grondgebied. Toen Marle, dat sinds 18 juli 1807 tot Gelderland behoorde, op 19 september 1814 weer bij Wijhe werd gevoegd, besloeg de gemeente het gehele grondgebied van het voormalige schoutambt. Sinds 1814 hebben zich geen gemeentelijke grenswijzigingen meer voorgedaan.

In het noorden grenst Wijhe aan de gemeente Zwolle (tot 1967 Zwollerkerspel), in het noord-oosten aan Heino, in het oosten aan Raalte, in het zuiden aan Olst en in het westen aan de Gelderse gemeente Heerde. Op **kaart 1** is de ligging van Wijhe in Salland aangegeven.

Op 1 januari 1987 had de gemeente Wijhe een oppervlakte van 55,69 km2, waarvan 1,4 km2 binnenwater breder dan zes meter. Het aantal inwoners bedroeg op die datum 7.242. De totale woningvoorraad was toen 2.303, wat neerkomt op een gemiddelde woningdichtheid van 42 woningen per km2 land. Ter vergelijking: op 1 januari 1987

bedroeg de woningdichtheid van Salland 58 en die van Overijssel 105.

2 Landschappelijke structuur

2.1. Geologie
De ligging van de gemeente Wijhe aan weerszijden van de IJssel en in de nabijheid van een uitgestrekt zandgebied is bepalend geweest voor het natuurlijke en cultuurlijke landschap. Beide elementen hebben hun stempel op de landschappelijke structuur gedrukt.

Dicht langs de rivier (tussen de IJssel en de Zandwetering en aan de linkeroever van de IJssel) liggen hoofdzakelijk rivierafzettingen. Deze zijn te splitsen in de zandige klei-afzettingen, de zogenaamde stroomruggen (afgezet in vrij snel stromend water nabij de rivier) en in zeer zware komkleigronden (op grotere afstand van de IJssel in bijna stilstaand water afgezet).

In het oosten van de gemeente, ten oosten van de Nieuwe Wetering, domineert een zandlandschap met oost-west verlopende dekzandruggen en -dalen.

Het gebied tussen het rivierkleilandschap en het zandlandschap vertoont elementen van beide. Grillige, in hoofdzaak oost-west verlopende, hogere delen wisselen af met laagten. De hoogste delen van de ruggen bestaan uit vrijwel zuiver zand; de laagten zijn door de IJssel met zware klei opgevuld en op de hellingen van de ruggen is het zand omgewoeld en met klei vermengd. Op **kaart 2** is een overzicht gegeven van de in de gemeente Wijhe voorkomende geologische formaties en de bijbehorende bodemsoorten.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap
Nauw aansluitend bij de geologische opbouw is van west naar oost de bodem te verdelen in een rivierkleilandschap, een mengellandschap en een zandlandschap.

De bodem van het rivierkleilandschap tussen de IJssel en de Zandwetering en het grondgebied van de buurschap Marle bestaat, direkt langs de rivier, uit lichte zavel en, verder van de rivier verwijderd, uit zware zavel en lichte klei. De lichte zavelgronden langs de rivier bieden goede gebruiksmogelijkheden voor akkerbouw en fruitteelt. De komkleigronden op iets grotere afstand van de IJssel zijn in principe minder geschikt voor akkerbouw, maar daarentegen zeer geschikt voor weidebouw. De bewoning in het rivierkleilandschap is samengetrokken op de hoger gelegen oeverwallen langs de IJssel (bijvoorbeeld Wijhe en Marle). Dit landschap wordt alleen onderbroken door een kleine zône zonder bebouwing, op beide oevers van de rivier.

Het mengellandschap, ruwweg tussen de Zandwetering en de Nieuwe Wetering, bestaat in het westelijk deel tussen de Zandwetering en de Soestwetering nog uit zware klei- en zavelbodems, maar verder naar het oosten toe gaan die over in uit vele enkelvoudige eenheden samengestelde bodems; voornamelijk zand, zavel en klei op zand.

Het zandlandschap ten oosten van de Nieuwe Wetering wordt wat de bodem betreft gekenmerkt door uit fijn zand bestaande enkeerdgronden op de hogere delen en dezelfde gemengde gronden als in het mengellandschap in de lage delen. De enkeerdgronden hebben een dik cultuurdek (30-50 cm) en komen vrijwel alleen in aanmerking voor bouwland. De jonge bosontginningsgronden in de lage delen zijn van slechtere kwaliteit. Deze bodems lenen zich uitstekend voor grasland.

Op de mengel- en zandgronden ten oosten van de Zandwetering is het voor grote delen van Salland typerende kleinschalige hoevenlandschap ontstaan. Kenmerkend voor dit landschap zijn de afwisseling van hoger en lager gelegen delen (micro-reliëf), de verspreide bebouwing (vaak op de overgang van de lagere naar de hogere gronden) en een onregelmatige verkavelingsstructuur. De lagere, uit zware klei bestaande, gronden worden hoofdzakelijk als grasland gebruikt, de hoger gelegen, lichtere gronden soms ook als bouwland.

Te midden van het uitgestrekte hoevenlandschap worden twee "broeken" aangetroffen, namelijk Lierder- en Molenbroek in het noordoosten van de gemeente en Wechterholterbroek nabij de grens met Raalte. Van oudsher worden laag gelegen, drassige graslandcomplexen zonder bewoning broeken genoemd. Opvallend in het landschapsbeeld van Lierder- en Molenbroek zijn de kleine dekzandruggen, het zogenaamde kopjesreliëf.

Algemene karakteristieke en beeldbepalende elementen in het landschap zijn de grienden met

(knot)wilgen, populieren, geulen, kolken en de twee natuurreservaten "Tigchelgaten Windesheim" (22 ha) met zijn kleiputten en "de Buitenwaarden" te Wijhe, een gebied met plassen en een moeras, dat grote ornithologische en botanische waarde heeft.

2.3. Bodembeheer en ontginningen
Op enkele kleine stukjes op individuele erven aan de grens met de gemeente Raalte na, waren er in 1850 geen woeste gronden meer in de gemeente Wijhe. Daarna hebben er slechts kleinschalige bosontginningen plaatsgevonden.

Door de ontbinding van de marke-organisaties rond het midden van de vorige eeuw en de daarmee samenhangende verdeling van de markegronden is er een andere beheerssituatie van de gronden ontstaan. In veel gevallen kregen de boeren zelf de beschikking over hun gebruiksgronden. De ontginning van de resterende woeste gronden werd daardoor gestimuleerd. Wijhe kende vroeger een zevental marken, namelijk Wijhe en Hengevelde, Wengeloo, Wijnvoorden, Tongeren, Wechterholt, Herksen en Marle. Laatstgenoemde marke lag links van de IJssel. Wijhe en Hengevelde, Tongeren en Wengeloo zijn al in 1820 ontbonden, de overige marken in 1877. De marken van Wijhe zijn weergegeven op **kaart 3.**

2.4. Waterbeheersing
De waterhuishouding van de gemeente Wijhe, inclusief onderhoud en beheer van de dijken, valt sinds 1810 grotendeels onder de verantwoordelijkheid van het Waterschap Salland, dat tot de concentratie van de waterschappen (1952-1958) een oppervlakte besloeg van 18.217 hectare en daarna 48.000 hectare. Tot 1952 behoorde het gebied van Wijhe ten noorden van de lijn Herxen-Wechterholt tot de waterschappen De Molenpolder onder Windesheim en Herxen en het Lierder- en Molenbroek. De buurschap Marle viel onder het zelfstandige waterschap De Dorpspolder Marle. Tegenwoordig valt Marle onder het Waterschap Salland.

Tot in de jaren zestig van deze eeuw had het oostelijke deel van Wijhe veel te lijden van wateroverlast, een situatie die zowel werd veroorzaakt door de regelmatig buiten haar oevers tredende IJssel als door de slechte afwateringscapaciteit van de grond. Met het oog op deze periodieke problemen werd tussen 1963 en 1973 als onderdeel van een veel groter verbeteringsprogramma de Soestwetering, die samen met de Zandwetering, de Oude Wetering en de Nieuwe Wetering het grondgebied van Wijhe doorkruiste en voor de afwatering zorgde, ingrijpend verbeterd. Het grondwaterpeil is sindsdien gezakt en door de uitvoering van het meerjarenplan Dijkverbetering in Overijssel en Gelderland zijn de rivierdijken bij Wijhe dusdanig verhoogd en versterkt dat de kans op inundatie van het gemeentelijk grondgebied zeer klein geworden is.

3 Infrastructuur

(kaart 4)

3.1. Waterwegen
De IJssel was en is de grote waterweg door de gemeente Wijhe. Tegenwoordig is de rivier bevaarbaar voor schepen tot 1.350 ton. Rond 1850 hadden de noord-zuid lopende weteringen, met name de Soestwetering, nog de functie van waterwegen voor trekschuiten en andere kleine vaartuigen, maar hebben daarna als waterwegen sterk aan belang ingeboet. Tegenwoordig dienen ze nog uitsluitend als afwateringswegen.

Tot 1910 werd de verbinding tussen de buurschap Marle en het overige gemeentegebied onderhouden door middel van een voetveer en een pontveer. Het voetveer heeft tot 1910 dienst gedaan en lag iets ten zuiden van het pontveer, dat tegenwoordig nog steeds in gebruik is en in de gemeente Wijhe de enige verbinding tussen de linker en rechter oever van de IJssel vormt. De lokatie van de pontveerverbinding is tussen 1850 en heden dezelfde gebleven, het vaartuig niet.

3.2. Wegen
In 1850 doorkruiste de doorgaande verharde straatweg van Zwolle naar Deventer het gemeentelijke grondgebied van Wijhe. De straatweg liep ten zuiden van Wijnvoorden over de dijk langs de IJssel en ook ten noorden van deze buurschap was Zwolle via een weg over de dijk te bereiken. In de gemeente Wijhe werd op twee plaatsen, bij Herxen en Wijhe, tol geheven van de passerende weggebruikers. Evenals de straatweg Zwolle-Deventer hadden de overige doorgaande verbindingswegen, op een enkele uitzondering na, een noord-zuid

lopend traject, in veel gevallen langs een wetering. De enige doorgaande oostwest-verbinding vormde de verharde weg Wijhe-Raalte. De lokale wegen waren allemaal onverhard en liepen hoofdzakelijk van oost naar west.

De wegenstructuur heeft zich na 1850 vrijwel niet gewijzigd. Wel heeft er tussen 1850 en 1910 in de vorm van verhardingen van bestaande doorgaande wegen een belangrijke kwaliteitsverbetering plaatsgevonden, onder andere van de noordzuid-verbinding langs de Oude Wetering en de oostwest-verbindingen Wijhe-Raalte, Herxen-Heino en Wijhe-Heeten.

3.3. Spoorwegen
Door de aanleg van de spoorweg Zwolle-Deventer tussen 1865 en 1868 door de gemeente Wijhe werd de verkeersgeografische ligging van Wijhe sterk verbeterd. In 1866 werd het station van Wijhe, inclusief een goederenloods aan de andere kant van de sporen, opgeleverd. Een uitbreiding van het stationsgebouw met een zijvleugel en een uitbouw aan de perronsgevel vond plaats in 1898. Tegenwoordig staat op het station van Wijhe een abri.

4 Nederzettingen

(kaarten 5, 6 en 7)

4.1. Kernen

Wijhe is ontstaan op een stroomrug langs de IJssel. Van oorsprong is het een kernesdorp, van waaruit het lange tijd open buitengebied werd geëxploiteerd. De plaats Wijhe komt al voor in geschriften uit de tiende eeuw. Vroeger was het een halteplaats voor reizigers, met name Twentse en Duitse kooplieden, die hier bij een doorwaadbare plaats de IJssel overstaken. Ook was het een belangrijke pleisterplaats langs de route tussen de Hanzesteden Deventer en Zwolle. Behalve door handelslui werd de gemeente Wijhe ook veelvuldig bezocht door toeristen vanwege de havezaten, landgoederen en buitenplaatsen.

Toen in de middeleeuwen een kerk op de stroomrug werd gebouwd, ontstond de eerste geconcentreerde niet-agrarische bebouwing rond deze kerk en langs de Langstraat. Deze elementen vormen ook heden ten dage nog het dorpscentrum.

Op de topografische kaart van 1850 is Wijhe zeer duidelijk als een langgerekt dorp te herkennen, waarvan de bebouwing aan weerszijden van de noord-zuid lopende Langstraat geconcentreerd is. Ten oosten van het dorp, aan de Zandwetering, ligt nog in volle glorie de havezate De Gelder.

Met name ten gevolge van de aanleg van de spoorlijn Zwolle-Deventer heeft er tussen 1850 en 1900 een belangrijke uitbreiding van de bebouwing plaatsgevonden, in de richting en in de buurt van het station, dat op enige afstand van de oude kern was gebouwd. Ten noordwesten van het station verrees de rooms-katholieke kerk

met pastorie.

Na 1900 breidde Wijhe zich, tot 1934, hoofdzakelijk uit langs de in het verlengde van de Langstraat liggende uitvalsweg naar het zuiden en langs de weg van het oude centrum naar het station. Ten zuiden van de bebouwde kom van Wijhe is in deze periode een vloerzeil- en linoleumfabriek gevestigd, waaromheen zich tussen 1934 en 1950 een industrieterrein ontwikkelde.

In de periode na 1934 (met name na de Tweede Wereldoorlog) breidde de bebouwing zich aanvankelijk nog uit langs de belangrijkste wegen, maar vooral na 1950 ook in de tussenliggende gebieden. Er vestigde zich ook een nieuwe fabriek, die evenals de fabriek in het zuiden aantrekkingskracht uitoefende op nieuwe bedrijven en de ontwikkeling van een industrieterrein tot gevolg had.

Naast de functies van woon- en werkplaats voor de bevolking heeft Wijhe een verzorgende functie met betrekking tot sociale, economische en culturele voorzieningen voor zowel de plaatselijke bevolking als voor de gehele gemeente.

Het dorp Wijhe heeft in tegenstelling tot de overige kernen een duidelijk centrum, dat wordt gevormd door de Nederlands Hervormde kerk en de bebouwing aan de Langstraat, die vóór 1850 in de buurt van deze kerk was ontstaan. De latere bebouwing met een geringere dichtheid is rondom dit oude centrum tot stand gekomen.

Grofweg kan de bebouwde kom van Wijhe gezien worden als een rechthoek van noord naar zuid met als linker en rechter begrenzing respectievelijk de Rijksstraatweg Zwolle-Deventer en de Zandhuisweg en als boven- en ondergrens de lijn zuiveringsinstallatie-industrieterrein en de Lt. Andersonstraat. De noord-zuidas wordt gevormd door de spoorlijn Zwolle-Deventer en de oost-westas door de Raalterweg. Het noordwestelijke deel van die figuur wordt geheel ingenomen door de oude kern van vóór ongeveer 1850 met daaromheen de schil van woningen en de openbare gebouwen, die grotendeels na 1940 is ontstaan, als ook een industrieterrein (aan de noordzijde). Het noordoostelijke deel bestaat uit het groen van de voormalige havezate De Gelder. In het zuidoostelijke en zuidwestelijke kwadrant wordt het grootste gedeelte respectievelijk ingenomen door een nieuwbouwwijk en een industrieterrein.

Herxen is een kleine kern, die bestaat uit een concentratie van van enkele woningen en boerderijen. Van deze langgerekte plattelandsnederzetting op een rivierduin aan de dijk ten noorden van Wijhe is voor het eerst sprake in 1310. In de loop van de tijd ontwikkelde de nederzetting in de gelijknamige buurschap (vóór 1850 marke) tot een los esdorp. In 1850 is nog geen sprake van een duidelijke kern met geconcentreerde bebouwing; deze begint zich pas goed af te tekenen na de Tweede Wereldoorlog. Herxen heeft een beperkte verzorgende functie voor de omliggende plattelandsbevolking op het gebied van sociale, culturele en

economische dienstverlening.

Elshof was tot in de twintigste eeuw een kleine nederzetting met een bijschooltje. In de loop van de twintigste eeuw ontstond ten zuiden van de oude kern een kleine concentratie van woningen, die ook de naam Elshof kreeg. Inmiddels is alleen de jongste en grootste van de twee woonkernen nog bekend als Elshof, dat een beperkte functie heeft op het gebied van kerk en onderwijs.

Boerhaar ontwikkelde zich in de buurschap Wengelo, nadat daar in 1820 een rooms-katholieke kerk was gebouwd. Aanvankelijk was er slechts sprake van een concentratie van enkele gebouwen, maar na 1900 groeide de nederzetting uit tot de huidige plattelandskern met een kerk en een school. In functioneel opzicht is Boerhaar te vergelijken met Herxen.

De kleine plattelandskernen in Herxen, Elshof en Boerhaar hebben gemeen dat de bebouwing zich in een langgerekte vorm langs een centrale weg heeft geconcentreerd. In deze kernen zijn geen echte duidelijke centra aan te wijzen, waaromheen zich de latere bebouwing heeft geconcentreerd.

4.2. De buurschappen

Uit de in de vorige eeuw ontbonden marken zijn de buurschappen, die veelal de namen kregen van de voormalige marken, voortgekomen. In 1849 stonden in de buurschap Herxen 67 huizen, in Hengeveld 55, in Tongeren 115, in Wechterholt 51, in Wijnvoorden 14, in Marle 22 en in Wijhe 183.

De spreiding van de huizen over de huidige telgebieden is als volgt: Wijhe west 1.145, Wijhe oost 557, verspreide huizen Elshof 140, verspreide huizen Wijhe 92, kern Boerhaar 46, verspreide huizen Marle 21, verspreide huizen 't Nijenhuis 86 en verspreide huizen Herxen 109.

Met uitzondering van de onderscheiden kernen hebben de overige gebieden van de buurschappen hoofdzakelijk een agrarische functie en zijn wat de structuur betreft te typeren als hoevenzwermnederzettingen.

In de geschiedenis van de gemeente Wijhe hebben landgoederen een belangrijke rol gespeeld. Van de zeven havezaten die de gemeente in de achttiende eeuw rijk was, bestaat alleen nog het in een bosrijke omgeving gelegen kasteel het Nijenhuis aan de Nieuwe Raalterwetering in het oosten van het gemeentelijk grondgebied. Deze voormalige havezate is thans het eigendom van de provincie Overijssel. Van de havezate De Gelder, die in 1913 afgebroken werd, staan alleen het rechter bouwhuis en de ijskelder er nog. De overige havezaten, Ahnem, Langeveldslo, Hagenvoorde, Krijtenberg en Herxen zijn volledig verdwenen.

Naast genoemde havezaten bevonden zich in de gemeente Wijhe nog de buitenplaatsen Groot Wengelo (Wengelo), Wijhezicht, Wijhendaal en Kloese (Wijhe), Vrijhof (Wechterholt) en Den Elshof (Tongeren). Alleen de gebouwen van Wijhezicht en het rijksmonument Wijhendaal zijn er nog.

De havezaten en buitenplaatsen hebben hun stempel op het landschap gedrukt door de aanleg van parkachtige groenstructuren en lanen met hoge bomen. Van de huizen Langeveldslo en Hagenvoorde zijn de wegen- en lanenpatronen nog in het landschap herkenbaar.

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking
In 1850 telde de gemeente Wijhe 3.591 inwoners. De bevolkingsgroei na 1850 is weergegeven in **tabel 1**. Evenals veel andere Sallandse plattelandsgemeenten heeft Wijhe rond 1880 een tijdelijke teruggang in de omvang van de bevolking gekend. Als gevolg van de landbouwcrisis, die toen heerste, trokken veel mensen naar de grote steden Zwolle en Kampen, waar de industrie vervangende werkgelegenheid bood.

5.2. Ruimtelijke spreiding
In 1850 was de verdeling van de bevolking over de buurschappen en de kern Wijhe als volgt: in Wijnvoorden woonden 111 mensen, in Herxen 405, in Tongeren 732, in Wechterholt 248, in Hengevelde 432, in Wengelo 219, in Marle 148 en in Wijhe 1.296. Van de totale bevolking van de gemeente Wijhe was toen 36% woonachtig in de gelijknamige kern.

Op 1 januari 1987 woonden 3.176 personen in Wijhe; dit is 44% van het totale aantal inwoners. De spreiding van de bevolking over de overige onderdelen van de gemeente was als volgt: verspreide huizen Elshof 515 personen, verspreide huizen Wijhe 334, kern Boerhaar 159, verspreide huizen Boerhaar 538, verspreide huizen Marle 72, verspreide huizen 't Nijenhuis 322 en verspreide huizen Herxen 370. Overzichten van de spreiding van de bevolking en de woningvoorraad over de verschillende onderdelen van de gemeente rond 1850 en per 1 januari 1987 zijn weergegeven in **tabellen 2, 3 en 4.**

6 Middelen van bestaan

6.1. Landbouw
Reeds in de veertiende eeuw waren bijna alle woeste gronden in de gemeente Wijhe verdwenen ten gunste van cultuurgrond, die in de Middeleeuwen voornamelijk werd gebruikt voor de veeteelt. Tussen 1500 en 1600 is er sprake van een tijdelijke verschuiving naar de akkerbouw. In de zeventiende eeuw is de veeteelt met enige akkerbouw in dienst van de veeteelt weer de belangrijkste bestaansvorm en omstreeks 1835 valt een sterke ontwikkeling in de richting van de akkerbouw op. Vijftig jaar later treedt er weer een reactie op en is grasland (wei- en hooiland) het voornaamste grondgebruik, namelijk 3.156 ha (vergelijk: bouwland 1.277 ha).

Na 1890 neemt het oppervlak grasland sterk toe, totdat er in 1940 meer weiland is dan ooit te voren, nl. 76% van het totale oppervlak cultuurgrond. Tegenwoordig is daarvan 85 % in gebruik als grasland.

Naast de veeteelt waren in de negentiende eeuw ook de fruitteelt en de riet- en griendcultuur belangrijke vormen van agrarisch grondgebruik. In 1947 bedroeg de oppervlakte griend 162 ha oftewel 3% van het totale opervlak cultuurgrond. In 1890 was dat 24 ha.

De fruitteelt nam tot na de Tweede Wereldoorlog een aanzienlijke plaats in. De oppervlakte grond in gebruik voor de teelt van fruit is tussen 1850 en 1947 toegenomen van ongeveer 72 ha tot 367 ha. Na de Tweede Wereldoorlog is de betekenis van de fruitteelt snel afgenomen. Door de import van

goedkopere fruitsoorten nam de vraag naar het duurdere inheemse fruit af en verdwenen de eens zo talrijke boomgaarden (222 eenheden in 1850, waarvan 56 in de buurschap Herxen) grotendeels. Als gevolg van de fruitteelt heeft de gemeente in 1911 een "fruitafslag" ingesteld. Op de plaats van de nabij het station gebouwde fruitveiling "Rechter IJsseloever" staan momenteel etagewoningen.

Dat ook de akkerbouw, met name de teelt van granen, tussen 1850 en 1940 een belangrijke bron van inkomsten vormde, blijkt uit de toename van het aantal windkorenmolens van twee (één in het dorp Wijhe en één op de Boerhaar) in 1851 tot vijf in 1911. Tevens was er in 1886 al een stoomgrutterij met korenmolen. Vier van de vijf windkorenmolens zijn bewaard gebleven, waarvan er twee op de rijksmonumentenlijst staan, namelijk één in Marle en één in het dorp Wijhe.

Op de IJssel werd in de beschouwde periode in geringe mate gevist op paling en spiering. Tegenwoordig wordt er in het grachtenstelsel van de voormalige havezate De Gelder vis gekweekt.

6.2. Ambacht, industrie en diensten

Mede dankzij de gunstige ligging aan de IJssel en sinds 1868 aan de spoorlijn Zwolle-Deventer heeft het dorp Wijhe zich ontwikkeld tot een kleine industriekern. Lange tijd is de baksteenindustrie van groot belang geweest voor de werkgelegenheid. In 1850 waren er nog drie steenbakkerijen binnen de gemeentegrenzen. Dat aantal was in 1876 afgenomen tot één, waarna er in de gemeenteverslagen geen melding meer wordt gedaan van de aanwezigheid van baksteenfabrieken.

In de tweede helft van de negentiende eeuw worden de met de veeteelt samenhangende industrieën en ambachten (vooral de vleesverwerking en daaraan gerelateerde activiteiten) belangrijke bestaansbronnen. In 1850 waren er in de gemeente Wijhe twaalf spek- en vleesrokerijen en een aantal worstmakerijen, die al ondanks de concurrentie van goedkoper Amerikaans vlees bleef bestaan. In sommige gevallen groeiden kleine bedrijfjes uit tot flinke exportslachterijen, waarvan de grootste, die van Meester Wijhe B.V. (sinds 1847) zich in het noorden van de bebouwde kom aan de spoorlijn Zwolle-Deventer bevindt.

Na 1900 kwamen er andere industrieën op, vaak met de veeteelt samenhangend. Rond 1900 bouwde de coöperatie 'Wijhe' een stoomzuivelfabriek aan de Stationsweg. Thans heeft dit fabrieksgebouw gedeeltelijk een woonfunctie.

De grote fabriek in het zuiden van Wijhe was tot 1971 de N.V. Sallandse Vloerzeil- en Linoleumfabriek, die in 1912 was opgericht. Tegenwoordig doen de bedrijfsgebouwen dienst als opslagruimte van een grote transportonderneming. In een in 1871 al bestaande zeepziederij, waarvan de produktie rond 1886 reeds fabrieksmatig plaatsvond in de zeepfabriek van Nijland, is later de vleeswarenfabriek gevestigd van Anton Hunink (Homburg). Op de plaats van die

fabriek staan tegenwoordig woningen (Huninkhof).

Tot de niet met de veeteelt verbonden industrie behoorde de aan het eind van de vorige eeuw opgerichte 'Asphaltpapierfabriek' met stoommachine van Meyer en Bosch. Door verminderde vraag naar de produkten en buitenlandse concurrentie op het gebied van dakbedekking is het asfaltbedrijf in 1935 gefuseerd met de N.V. Asphaltfabriek Olst.

Nog aan het begin van deze eeuw was de mandenindustrie een belangrijke bron van inkomsten voor veel Wijhenaren. Na de Tweede Wereldoorlog werden de tenen en rieten manden echter steeds minder gevraagd, waardoor het areaal griendhout en riet sterk terugliep. Tegenwoordig is in Wijhe de gehele mandenindustrie zo goed als verdwenen.

Tussen 1850 en 1940 bestond er in de gemeente Wijhe een nijvere handel in vooral veeteeltprodukten. Van grote betekenis voor de inkomstenverwerving was ook de handel in fruit. Daarnaast wordt in de gemeenteverslagen tussen 1890 en 1901 melding gemaakt van de export van grote hoeveelheden ijzeroer naar de Duitse staalfabrieken in Düsseldorff. Het vervoer ervan vond plaats zowel per schip als per trein.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen
In 1850 stonden in de gemeente Wijhe twee kerken, namelijk een Nederlands Hervormde kerk in het dorp Wijhe en een in 1819 nieuw gebouwde rooms-katholieke kerk in Wengelo. Om de laatstgenoemde kerk concentreerde zich vooral na 1850 ook andersoortige bebouwing, waardoor er een kleine plattelandskern (Boerhaar) ontstond.

Aan de huidige Spoorstraat verrees in 1869 een rooms-katholieke kerk met pastorie en kapelletje. Achter de kerk werd een begraafplaats aangelegd. Tegenover de Nederlands Hervormde kerk werd in de jaren twintig aan de Langstraat een catechesatielokaal gebouwd, dat tegenwoordig dienst doet als jeugdhonk.

In Elshof is in 1931 een Nederlands Hervormd kerkje zonder toren gebouwd. Voordien stond er in Elshof een evangelisatielokaal van de Nederlands Hervormde gemeente. De Gereformeerde kerk, die in 1892 ontstaan was, had in de gemeente Wijhe aanvankelijk een kleine kerk op De Enk. Nadat in 1972 het moderne Gereformeerde kerkgebouw aan de Raalterweg in gebruik was genomen, is het kerkje op de Enk afgebroken.

Van de vier begraafplaatsen die in de gemeente gelegen hebben, zijn er nog drie over. De algemene begraafplaats "Momento Mori" is in 1930 gesloten en in 1960 geruimd ten behoeve van woningbouw. Hier bevond zich een grafkelder van familie Baron Van Knobelsdorff. Van de nog bestaande begraafplaatsen is de rooms-katholieke begraafplaats achter

de rooms-katholieke kerk in Boerhaar de oudste. Deze werd al in 1821 gesticht. De rooms-katholieke begraafplaats aan de Pr. Bernhardlaan in Wijhe dateert uit 1870. De algemene begraafplaats "Rust Zacht" aan de Kappeweg is in 1907 gesticht.

7.2. Scholen
Van de twee openbare lagere scholen, die de gemeente Wijhe in 1850 rijk was, stond er één in de buurschap Tongeren (in Elshof) en één in het dorp Wijhe. In 1866 was het aantal openbare scholen uitgebreid met een nieuwe in Herxen. Daarnaast waren er in dat jaar in het dorp Wijhe twee bijzondere scholen, namelijk een school voor bijzonder lager onderwijs van rooms-katholieke signatuur en een school voor bijzonder lager en meer uitgebreid lager onderwijs (de zogenaamde Franse school) aan de Stationsweg, waarin ook het tekenonderwijs en de in 1901 opgerichte ambachtsschool onderdak vond. Het kleuteronderwijs, dat aanvankelijk plaatsvond in een in 1874 gebouwde Fröbelschool verhuisde later naar de Franse school, die tegenwoordig de functie van woonhuis vervult. De voormalige Fröbelschool werd na de verhuizing omgebouwd tot werkruimten van het postkantoor. In 1881 werd in Herxen een nieuwe school met onderwijzerswoning gebouwd. Tegenwoordig doet het schoolgebouw dienst als dorpshuis. De kleine kern Boerhaar had al in 1859 een school voor bijzonder lager onderwijs (r.k.) gekregen. In 1910 werd er een nieuwe school gebouwd, die in 1976 ingrijpend verbouwd is.

Met name als gevolg van de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs per 1 januari 1921 nam het aantal scholen in de gemeente Wijhe sterk toe. In 1935 waren er in de gemeente acht scholen aanwezig en wel drie openbare en vier bijzondere scholen voor lager onderwijs en een openbare Fröbelschool. De openbare lagere school in het dorp Wijhe herbergde tevens de U.L.O. De overige twee openbare lagere scholen stonden in Herxen en Elshof. Van de vier scholen voor bijzonder lager onderwijs stonden er drie (een roomskatholieke, een Nederlands Hervormde en een School met de Bijbel) in het dorp. De andere bijzondere lagere school (een rooms-katholieke) stond in Boerhaar. De openbare Fröbelschool stond in Wijhe.

7.3. Overige
Het eerste gemeentehuis annex veldwachterswoning van Wijhe stond tussen 1866 en 1913 aan de Langstraat. In 1913 werd het oude gemeentehuis afgebroken en op dezelfde plaats in hetzelfde jaar een nieuw gemeentehuis gebouwd. Tegenwoordig is het gemeentehuis gehuisvest in de voormalige villa van de buitenplaats Wijhezicht, dat tot 1817 een kweekschool was. Het voormalige gemeentehuis uit 1913 doet tegenwoordig dienst als bibliotheek.

Het post- en telegraafkantoor met directeurswoning is in 1874 gebouwd aan de Langstraat.

Na de aanleg van het drinkwaterleidingnet tussen 1953 en 1956 verdwenen de talrijke pompen en waterputten grotendeels

uit het landschap van de gemeente Wijhe. Elektriciteit werd van de IJsselcentrale betrokken en van gemeentewege gedistribueerd aan de bedrijven en huishoudens, waartoe in 1916 aan de Kerkstraat een gemeentelijk electriciteitsbedrijf werd opgericht.

Opvallende landschapsbepalende elementen vormen de hoogspanningsleidingen van Zwolle naar Deventer, aangelegd in 1939, en Zwolle-Raalte, aangelegd in 1963.

8 Ontwikkeling 1850 - 1940

Typering:
Rivieroeverdorp.

Functie:
Agrarische verzorgingskern.

Ruimtelijke ontwikkeling:
Het dorp is ontstaan nabij een doorwaadbare plaats in de IJssel en is gelegen aan de belangrijke noord-zuidverbinding Zwolle-Deventer. Kenmerkend voor de structuur van Wijhe zijn de twee ongeveer noord-zuid lopende wegen met bebouwing (de IJsseldijk en de Langestraat), waartussen zich in 1850 een stelsel van bebouwde voetpaden bevond gericht op het pontveer over de IJssel. Door de komst van de spoorweg Zwolle-Deventer (1866) breidde Wijhe zich uit. Er kwamen wegen naar de diverse stopplaatsen (drie stuks!), waarlangs bebouwing werd opgericht. In het noorden (de Stationsstraat) bestond die bebouwing uit een melkfabriek, een molen en vooral forse, statige woningen met ruime tuinen alsmede de Rooms-Katholieke Kerk (1869). Langs de spoorlijn wordt, nabij het station, in het begin van deze eeuw een fruitveiling gebouwd. Aan de zuidzijde verschijnen na de eeuwwisseling, in het verlengde van de Langestraat, enkele industrieën en de daarbij behorende arbeiderswoningen. Langs de weg naar Raalte, tegen de rand van het landgoed De Gelder en langs enkele kleinere wegen werden in de 20er jaren van deze eeuw woningen gebouwd.

Historisch architectonische kwaliteit:
Typerend zijn de vele woningen, uit de tweede helft van de 19e eeuw met verhoogde middenrisaliet.

Stedebouwkundige ontwikkeling Wijhe

Boven: kaart ca. 1850
Onder: kaart ca. 1900

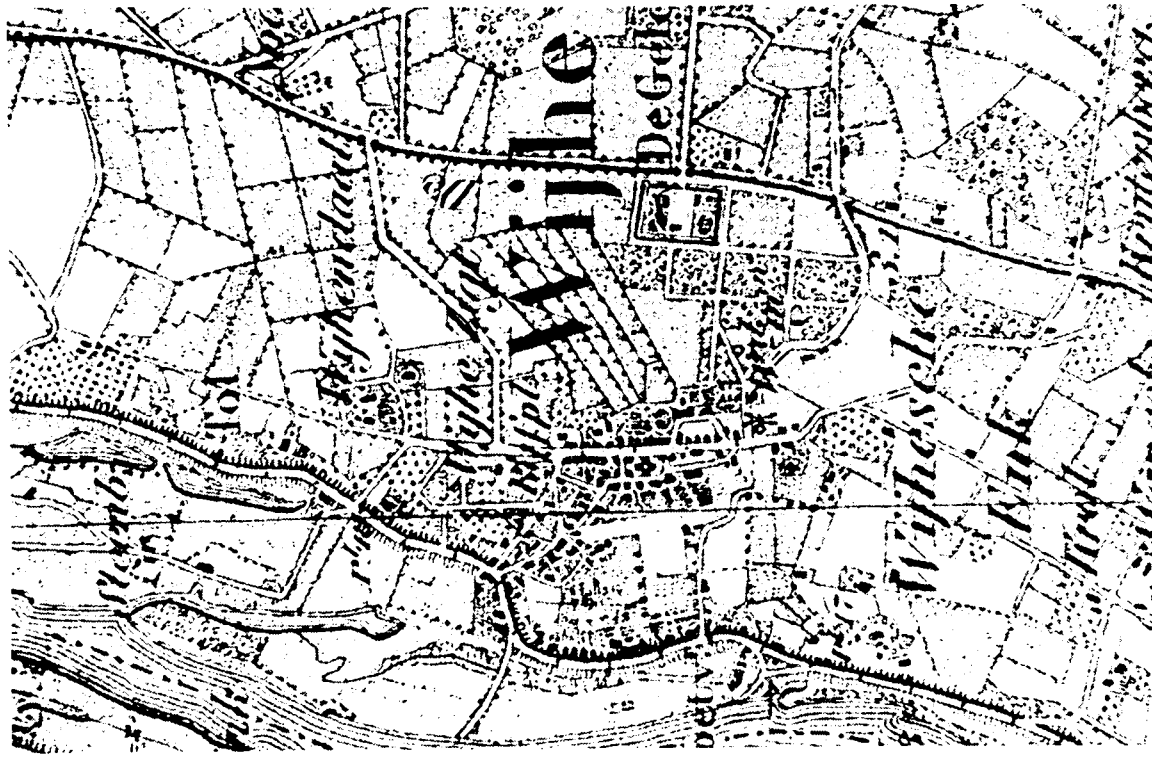

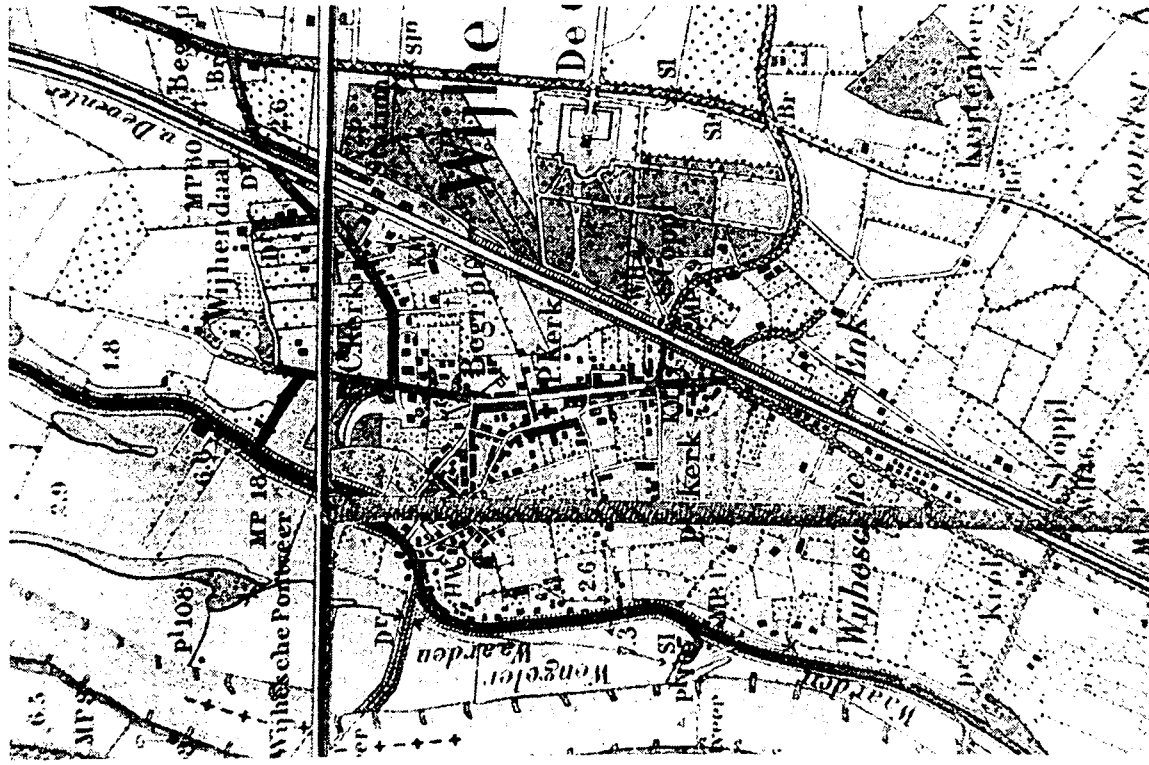

Kaart ca. 1940

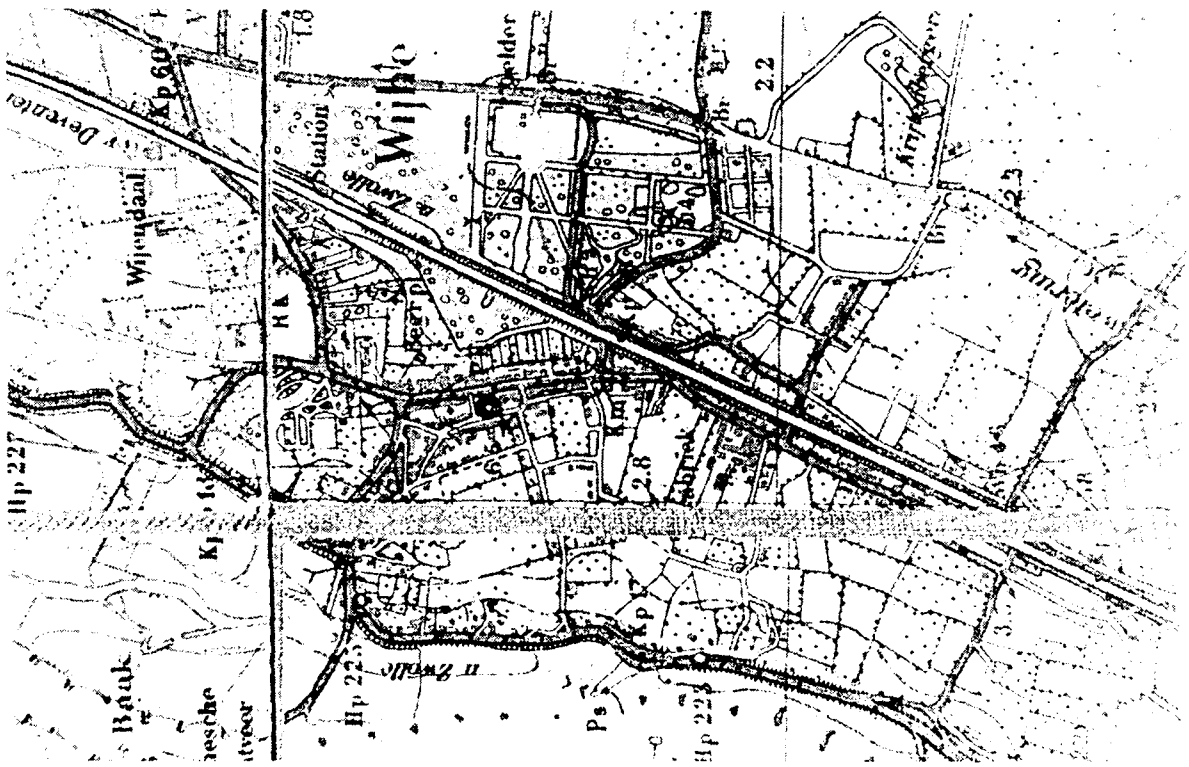

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1847
Kaart ca. 1900, verkend 1865/1883, herzien 1911
Kaart ca. 1940, verkend 1931

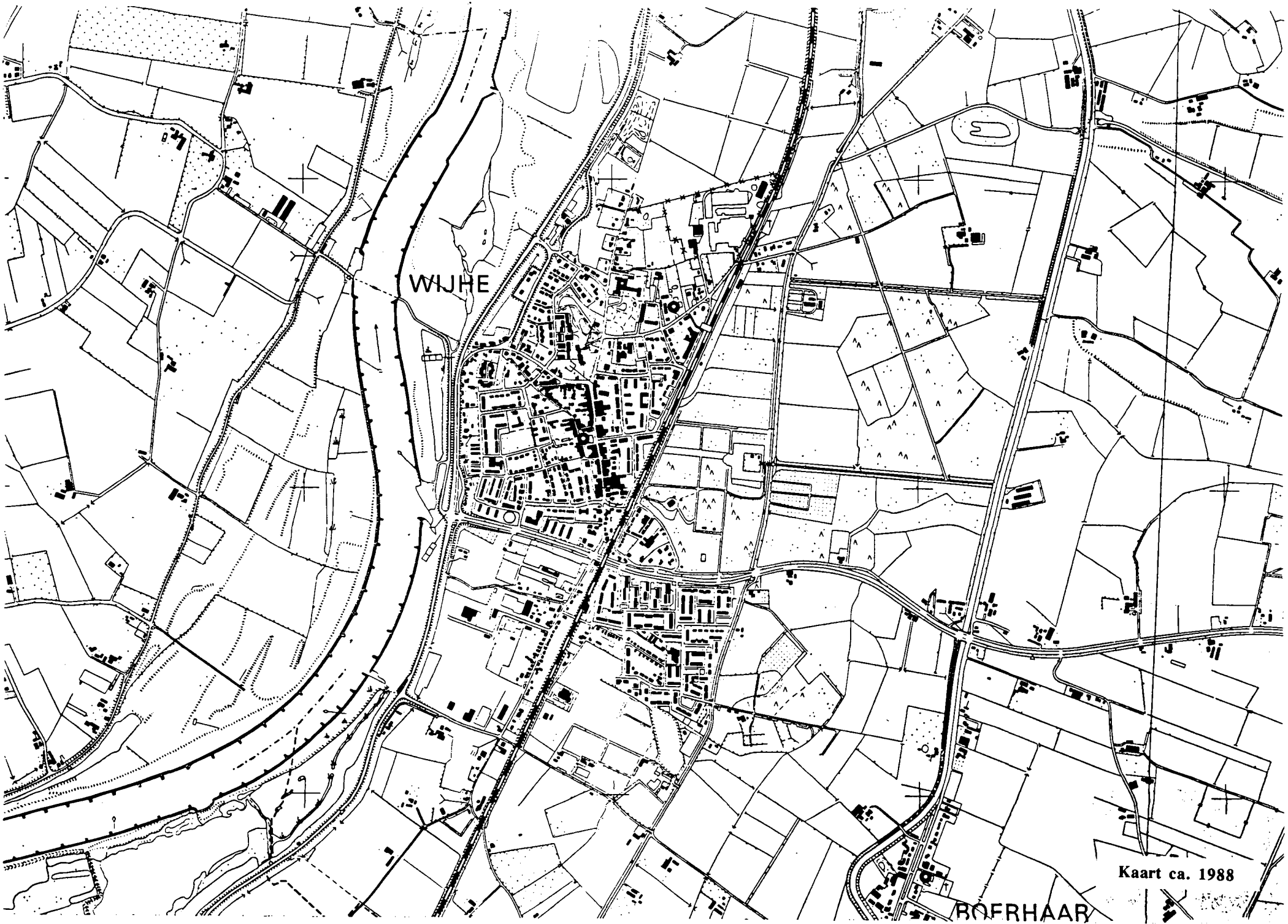

Kaart ca. 1988

Bronnen

Literatuur Wijhe en regio:
Dijk, H., 'Wie herinnert aan heidense cultusplaats', in: Zwolsche Courant 13.3.1981
Etio-rapport; Wijhe, een economisch-sociografisch onderzoek, Zwolle, 1951.
Heel, C. van en A.J. Raat-Giljam (red.), Oude archieven in Overijssel. Inventaris van de oude archieven van de gemeenten IJsselham, Hardenberg, Wijhe, IJsselmuiden en Stad-Delden, Assen, 1980.
Historische Vereniging Wijhe. Mededelingenblad nr. 18 en 19, Wijhe, 1987.
Hoefer, F.A., 'Enkele mededelingen over Wijhe', in: Verslagen en mededelingen. 27e stuk, tweede reeks, derde stuk. Deventer, 1911
Huiberts, H., Wijhe in oude ansichten, Zaltbommel, 1971.
Nanninga Uiterdijk, 'Het dijkregister van Wijhe', in: Verslagen en mededelingen. 27e stuk, tweede reeks, derde stuk. Deventer, 1911.
Welsem, A.W.M., Uit de geschiedenis van het oude Wijhe. Historische opstellen over het kerspel Wijhe en Boerhaar met enige aantekeningen over de adellijke huizen in de omgeving. Zwolle, 1931.

Kaarten:
Topografische kaart van de linie van de Ijssel 1783, Alphen aan den Rijn, 1983.

Diversen:
Statistieken
Landbouwtellingen 1987; bodemgebruik

Literatuur algemeen:
*Aa, Van der, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, deel

1-12. Gorinchem, 1839-1848.
*Atlas van Nederland, 's-Gravenhage, 1963-1977.
*Atlas van Nederland. Deel 2: bewoningsgeschiedenis; deel 12: infrastructuur; deel 13: geologie; deel 14: bodem; deel 15: water; deel 16: landschap; deel 20: landinrichting, 's-Gravenhage, 1984.
*Besselaar, Molens in Nederland, Amsterdam, 1974.
*Bevolking der Gemeenten van Nederland op 1 januari 1987, 's-Gravenhage, 1987.
*Bijdragen uit het land van IJssel en Vecht, Eerste en tweede bundel, IJsselacademie, Zwolle 1977-1978.
*Buter, A., De groene vallei. Stad en land aan de IJssel, Den Haag, 1978.
*Buter, A., Dit land over de IJssel, Hoorn, 1976.
*Crom, A.P., (red.) e.a., Anderhalve eeuw gereformeerden in stad en platteland, deel 7, Overijssel, Kampen, 1985.
*Demoed, H.B., Mandegoed schandegoed, Zutphen, 1987.
*Dekker, G. (Red.), e.a., Oude fabrieks- en bedrijfsgebouwen in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1986.
*Dijksterhuis, R., Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland, historische analyse van een wisselwerking, de eerste eeuw: 1840-1940, Z.p. [Groningen], Z.j.[1980].
*Egberts, E., Wie water deert, die water keert, Zwolle, 1985.
*Elzenga, E., Langs de oude Overijsselse kerken, Baarn, 1972.
*Engelen van der Veen, G.A.J. van, 'Marken in Overijssel', in: Geschiedkundige atlas van Nederland, Den Haag, 1924.
*Engelen van der Veen, G.A.J. van, G.J. ter Kuile en R. Schuiling, Overijssel, Deventer, 1931.
*Fischer, E.J., Stroomopwaarts, Zwolle, 1986.
*Fockema Andrea, S.J., Het kaartbeeld van Overijssel 1550-1850, Overdruk uit Versl. en Mededeel. v.d. Ver. tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 55ste stuk, z.p., 1939.
*Gevers, A.J., en A.J. Mensema, De havezaten in Salland en hun bewoners, Alphen aan den Rijn, 1983.
*Grote Topografische Atlas van Nederland, deel 3, Oost Nederland, Groningen, 1987.
*Heitling, W.H. en Lensen, L., Vijftig eeuwen volk langs de IJssel, Zutphen, z.j. [1980].
*Hendriks, F.M., De grenzen van Overijssel en van de Overijsselse gemeenten van 1807 (1811-1842), Overdruk uit Versl. en Mededeel. v.d. Ver. tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 75e stuk, 1960.
*Krämer, G., Wij trekken door Twente en Salland, Arnhem, z.j. [1935].
*Kuile, E.H., ter, De monumenten van geschiedenis en kunst, Zuid-Salland, 's-Gravenhage, 1964.
*Kuile, E.H., ter, Noord- en Oost-Salland, 's-Gravenhage, 1974.
*Kuile, E.H., ter, Zuid-Salland, 's-Gravenhage, 1964.
*Kuyper, J., Gemeente-atlas van Nederland, Zaltbommel, (herdruk), 1971.
*Kloot Meijburg, H., van der, Onze oude dorpskerken, Rotterdam, 1921.
*Meene, J.G.C. van de en P. Nijhof, Spoorwegmonumenten in Nederland, Amsterdam, 1985.
*Meindersma, H. en K. de Jong (red.), Jongere bouwkunst in Overijssel, 1840-1940., Zwolle, 1985.

*Mulder, G.J.A., Handboek der geografie van Nederland. Deel VI, Zwolle, 1959.
*Nijhof, P., Oude fabrieksgebouwen in Nederland, Amsterdam, 1987.
*Nijhof, P., Watermolens in Nederland, Zwolle, 1982.
*Nijhof, P., Windmolens in Nederland, Zwolle, 1983.
*Overijssel, de provincie en Overijsselse gemeenten in kaart en aanzicht, Zwolle, 1983.
*Overijssel, Aspecten en Perspectieven, Amsterdam, 1951.
*PPD van Overijssel/ASP, Streekplan IJsselvallei, 1985.
*Pyttersen's Nederlandse almanak voor iedereen, Zaltbommel, 1922-1942.
*Romers, H., De spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938, Zutphen, 1981.
*Rosenberg, H.P.R., De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, 's-Gravenhage, 1972.
*Schelhaas, H. en B. Molenaar (red.), Graven en begraven in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1981.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Historische kerken in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1974.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Molens in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1972.
*Schelhaas, H. (Red.) e.a., Schipvaart en schepen in Overijssel, Serie jaarboeken Overijssel, Zwolle, 1985.
*Schuiling, R., Nederland, handboek der aardrijkskunde, deel 1 en 2, Zwolle, 1936.
*Schutten, G.J., Varen waar geen water is, reconstructie van een verdwenen wereld, geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300-1930. Twentsche courant.
*Seinen, J.R. en G. de Wit, Stap voor stap langs de Vecht, Hardenberg, 1985.
*Slicher van Bath, B.H., Een samenleving onder spanning, Geschiedenis van het platteland in Overijssel. Assen, 1957.
*Slicher van Bath, B.H., (red.), Geschiedenis van Overijssel, Deventer, 1970.
*Steegh, A., Monumentenatlas van Nederland, Zutphen, 1985.
*Steensma, R. (Red.) en C.A. van Swichem (Red.), honderdvijftig jaar gereformeerde kerkbouw, Kampen, 1986.
*Stiksma, K., Spiegel van steden, dorpen en landschappen in Oost-Nederland, Overijssel, Gelderland en het rivieren gebied, Ridderkerk, 1986.
*Stilma, L., Rondom de Holterberg e.v., Holten, z.j. [1962].
*Varwijk, G.H. en J.R. Seinen, Stap voor stap langs de Dedemsvaart, Dedemsvaart, 1983.
*Ven, D.J., van der, Met de goastok door Twente en Salland, Verslagen van de hoofdcommissie voor herziening der belastbare opbrengst van de ongebouwde eigendommen, Overijssel, 's-Gravenhage, 1890.
*Visscher, H.A., Het Nederlandse landschap, een typologie ten behoeve van het milieubeheer, Utrecht, 1974.
*Volmuller, H.W.J. (samenstelling), Nijhofs Geschiedenislexicon, Nederland en België, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1981.
*Vuuren, L., van, Rapport betreffende een algemeen onderzoek naar de sociaal-economische structuur van het district van de kamer van koophandel en fabrieken voor Salland, Epe, 1941.
*Werkman, G., Kent u Overijssel

ook zo?, Zeist, z,j. [1962].
*Wieringa, H. (red.), Waterstaat in Overijssel, Zwolle, 1983.
*Woud, A. van der, Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848. Amsterdam, 1987.
*Zanden, J.L., De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914, Utrecht, 1985.
*Zonneveld, J.L.S., Levend land. De geografie van het Nederlandse landschap, Utrecht, 1985.

Kaarten:

Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:

Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle
Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

Bijlagen

Tabellen

Tabel 1.
Loop van de bevolking in de gemeente Wijhe vanaf 1850.

jaar	aantal inwoners	index (1850 = 100)
1850	3.584	100
1860	3.821	107
1870	4.271	119
1880	3.991	111
1890	4.102	114
1900	4.127	115
1910	4.426	123
1920	4.716	131
1930	4.968	139
1940	5.190	145
1987	7.242	202

Bron: Databank Universiteit Amsterdam, 1988.

Tabel 2.
Woningvoorraad en aantal inwoners in de buurschappen en kernen van de gemeente Wijhe omstreeks 1850. 1)

kern/buurschap	woningvoorraad	aantal inwoners
Herxen	67	405
Hengeveld	55	432
Tongeren	115	732
Wechterholt	51	248
Wijnvoorden	14	111
Marle	22	148
Wijhe	183	1.296
Gemeente Wijhe	623	3.700

1) cijfers bij benadering.

Bron: Aa, Van der, 1839-1848.

Tabel 3.
Woningvoorraad en bevolkingsomvang per kern of buurschap op 31 mei 1947.

kern of buurschap	woningvoorraad	bevolking
Wijhe		2.626
Tongeren		204
Elshof		79
Herxen		305
Boerhaar		244
Verspreide huizen		
Marle		119
Verspreide huizen		
Overige		2.209
Totaal	1.161 (433)	5.786

Bron: C.B.S., Uitkomsten van de volks- en beroepstelling, 31 mei 1947.

Tabel 4.
Woningvoorraad en aantal inwoners in de buurschappen en kernen van de gemeente Hellendoorn op 1 januari 1987.

kern/buurschap	woningvoorraad	aantal inwoners
Wijhe West	1.145	3.176
Wijhe Oost	557	1.756
Verspreide huizen		
Elshof	140	515
Verspreide huizen		
Wijhe	92	334
Kern Boerhaar	46	159
Verspreide huizen		
Boerhaar	140	538
Marle	21	72
't Nijenhuis	86	322
Herxen	109	370
Gemeente Wijhe	2.336	7.242

Bron: Statistieken R.O.I., Woningvoorraad en aantal inwoners per wijk/buurt, 1987.

KAART 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE WIJHE IN SALLAND

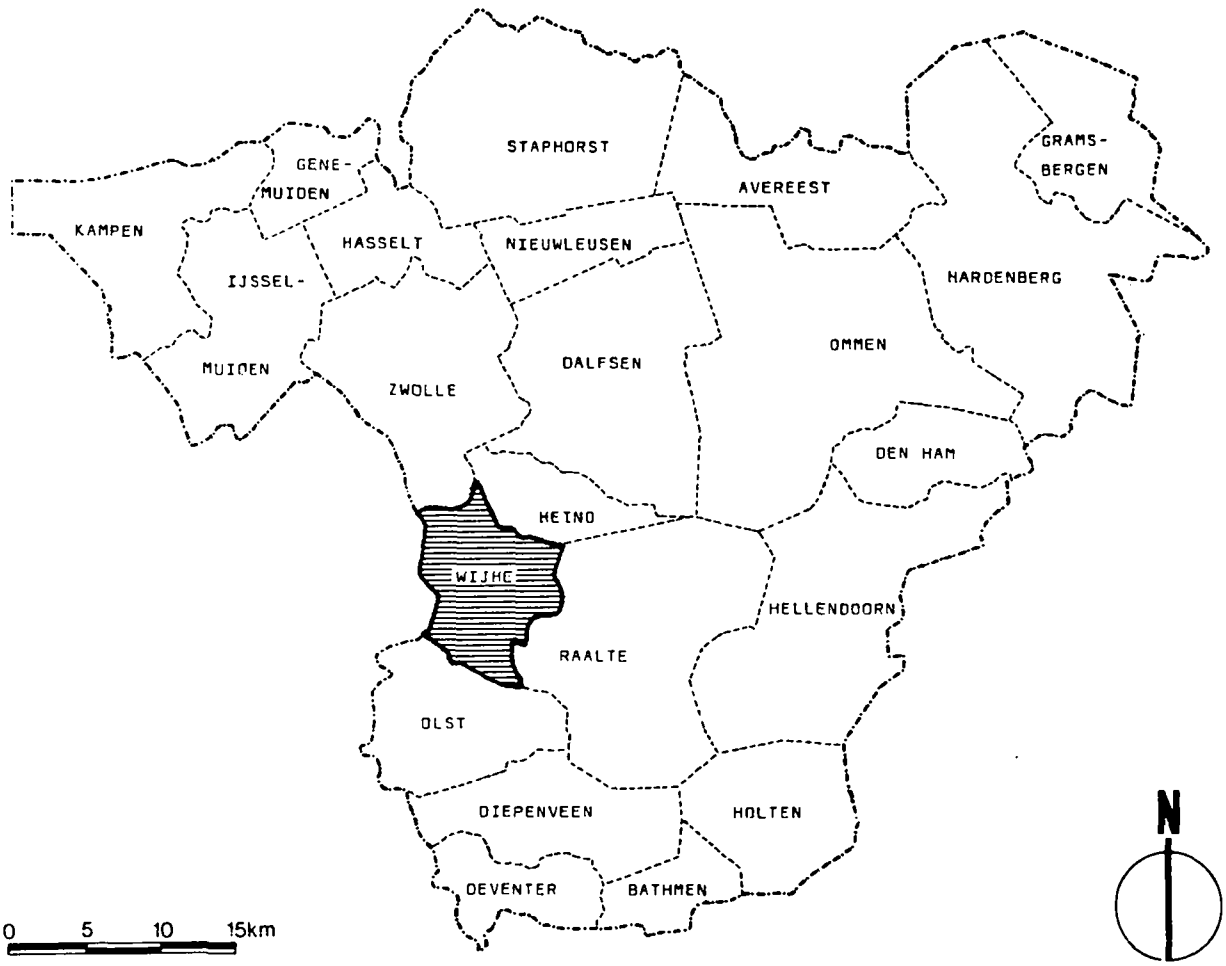

-·-·-·- Grenzen van Salland

------- Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, 1963 - 1977.

KAART 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

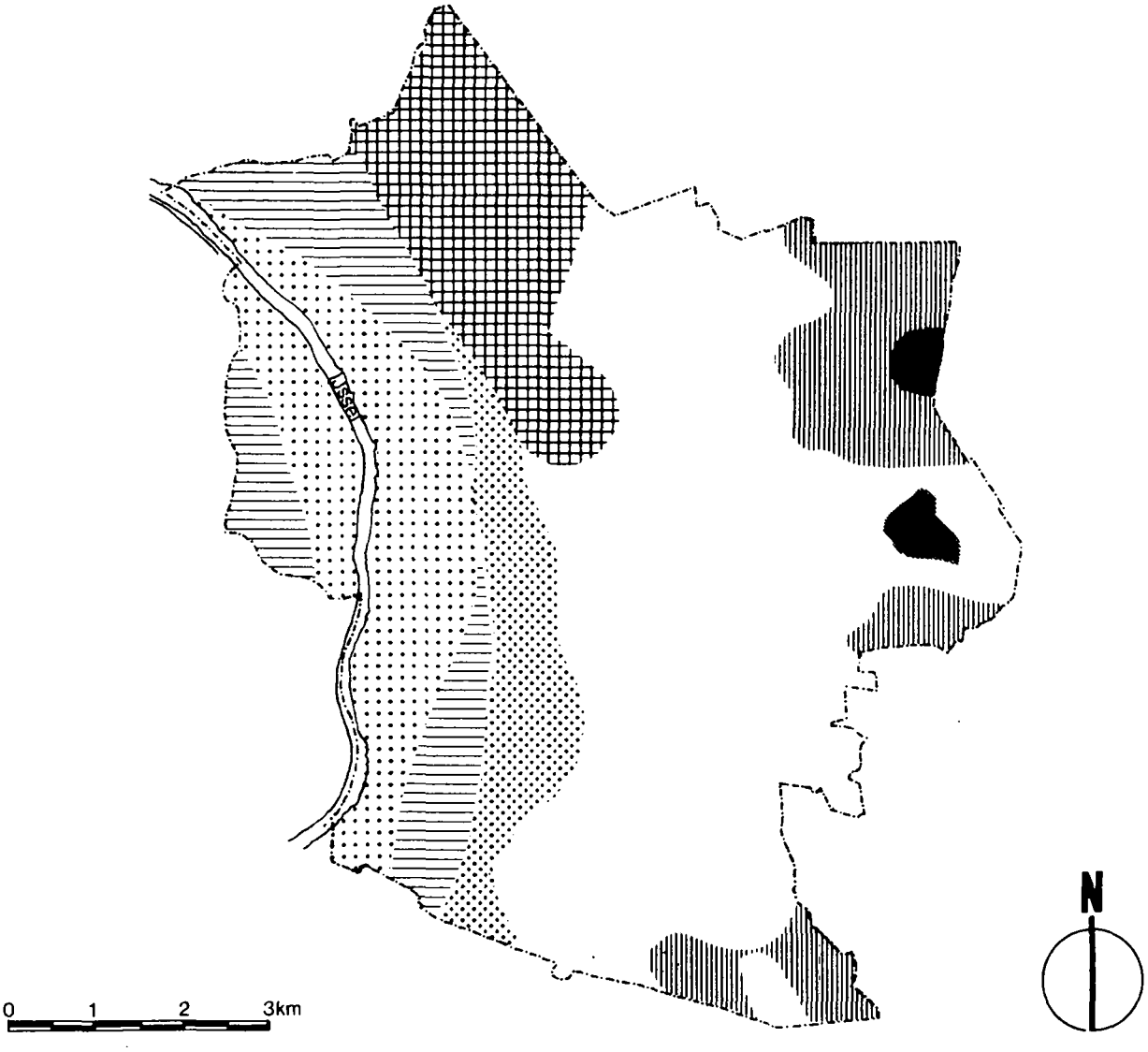

- Stroomruggronden bestaande uit zeer fijn zand (=vlakvaaggronden)
- Stroomruggronden bestaande uit matig fijn zand (=vlakvaaggronden)
- Komkleigronden bestaande uit zware zavel en klei (=poldervaaggronden)
- Komkleigronden bestaande uit lichte zavel en klei (= drechtvaaggronden)
- Duinen en stuifzanden met natte laagten
- Enkeerdgronden op dekzandondergrond, bestaande uit fijn zand
- Geïsoleerde dekzandkop met cultuurdek
- Gebroken gronden van zand, zandige zavel en klei op zand, plaatselijk dekzandruggen.

Bron: Bodemkaart van Nederland, 1985.

KAART 3

DE MARKEN

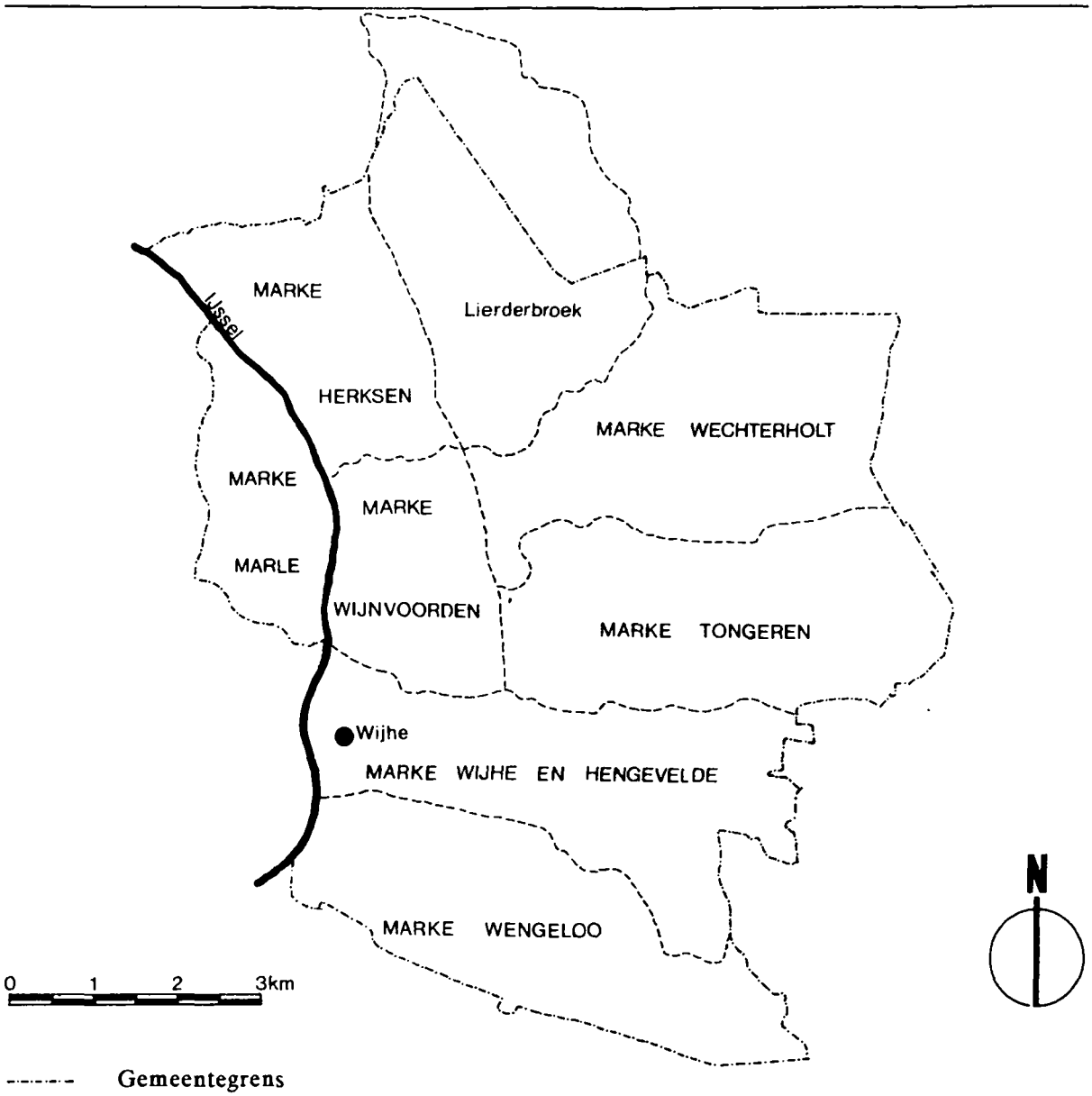

-·-·-·- Gemeentegrens

------- Grenzen van de marken

Bron: Geschiedkundige Atlas van Nederland, 1924.

KAART 4

INFRASTRUCTUUR

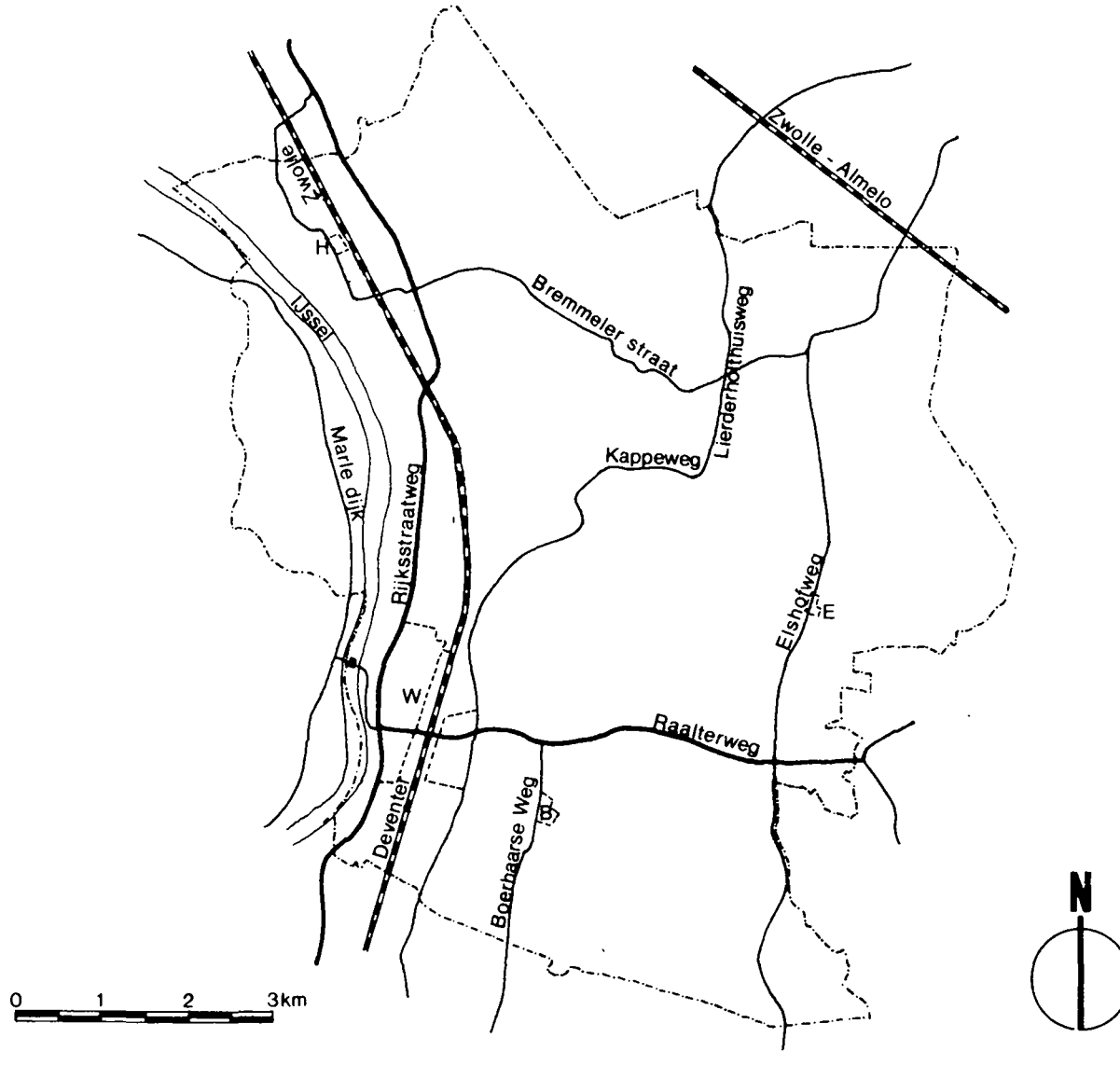

Hoofdweg: 7 meter of breder

Verharde weg (4 - 7 meter)

Spoorweg

Waterweg

Pontveer

Kern

Bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, 1987.

KAART 5

WIJHE OMSTREEKS 1850

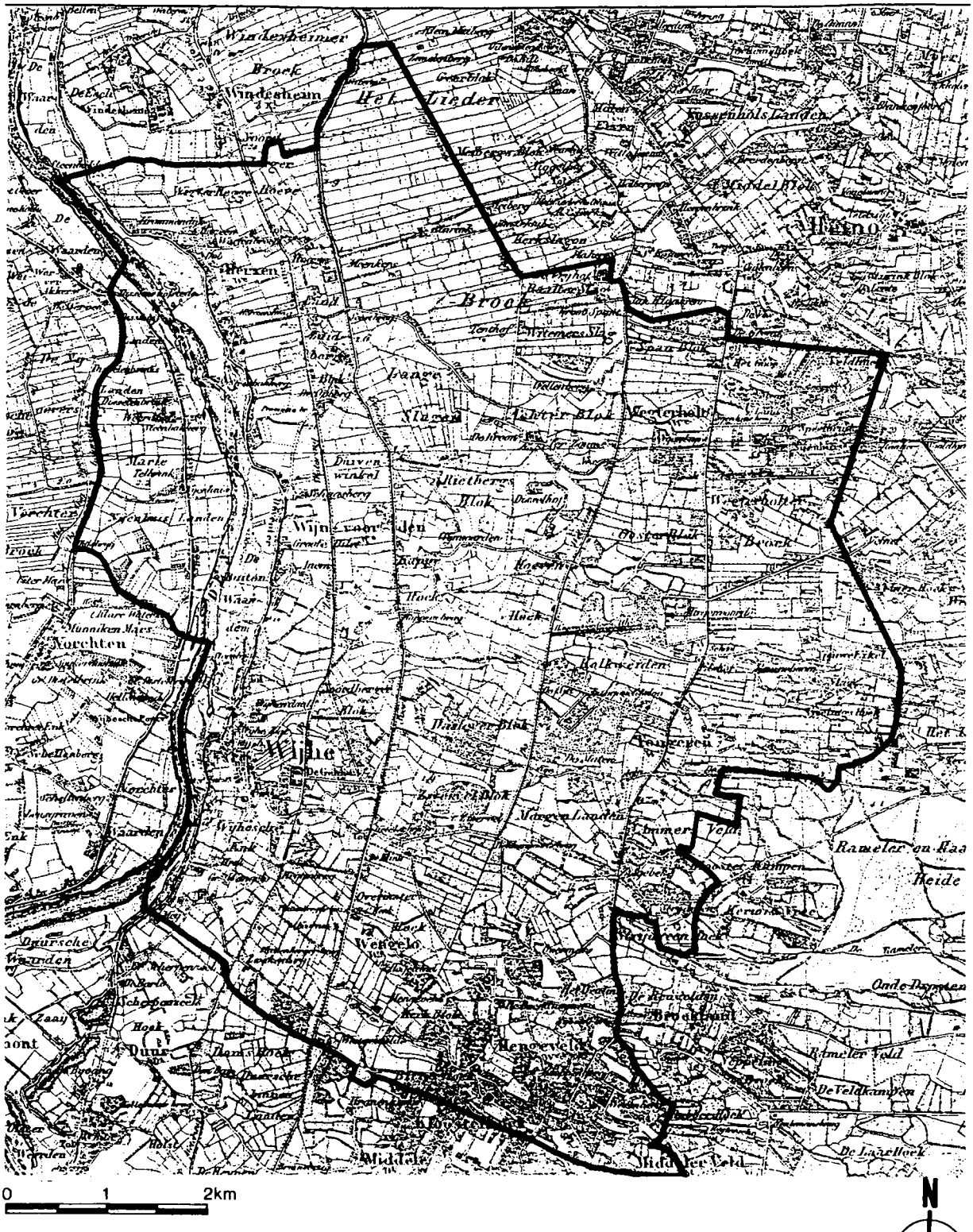

Bron: Topografische kaart van Nederland, 1859.

KAART 6

WIJHE OMSTREEKS 1930

0 1 2km

N

Bron: Topografische kaart van Nederland, 1933.

KAART 7

WIJHE OMSTREEKS 1972

0 1 2km

Bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, 1987.